УДК 130.122

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.35.8>

МИСЛИТИ ТА МИСЛЕННЯ: ЇХ ЗБИГ І ЙОГО ВІДСУТНІСТЬ

Василь Лисий

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті здійснено спробу виявити істотну відмінність (зі збереженням спорідненості) між змістом понять «мислити» і «мислення», для чого виокремлено низку сфер життєдіяльності людини (філософія, наука, навчальний процес, медицина, реальна практика, повсякденність). Зазначене «розмежування» ґрунтується на виокремленні сукупності критеріїв (ознак), серед яких (у філософському вимірі) рельєфно окреслюються механізм поєднання поняття з досліджуваним предметом, «підведення» останнього «під правило», здатність мислити суперечність, отже, «витримувати її в мисленні і в ній самого себе» (здатність рефлексії), здатність мислити світ загалом (узагальнюючий рух думки та уяви) як джерело метафізики в ролі природної схильності та філософської метафізики. Здатність мислити постає як антиномія: дар природи чи результат навчання. Встановлено критерії, які дають змогу адекватно розкрити якісну специфіку феномена «мислити» стосовно факту мислення.

Стверджується, що одержана сума знань аж ніяк не є показником наявності у суб'єктів генерації цих знань здатності мислити. Зрозуміло, що здатність мислити не може бути сформована поза самим мисленням, адже здатність володіти мисленням властива усім людям, чим, власне, людина відрізняється від тварини. Отже, люди, які просто володіють мисленням, теж мислять, бо це є реальним процесом протікання їх мислення, але звідси зовсім не випливає, що усі вони є мислячими. Поняття «мислити», взяте в значенні «бути мислячим», є однопорядковим із поняттями «культура мислення», «логічне мислення» (в неформальному вимірі), «мудрість», «талант», «діалогічне мислення», «мислитель», «мудрець» (але з певними застереженнями). У цьому аспекті акцентується увага на тому, що здатності критично мислити, мислити системно, готовність мислити поза шаблонами, вміння працювати самостійно є своєрідними різновидами здатності мислити, тому вони особливо важливі та актуальні з огляду на підготовку випускників вищої школи у справі формування в них так званих м'яких навичок. Однак саме у філософії здатність мислити, вміння мислити набуває ролі проблеми самостійного значення і постає предметом спеціального дослідження у її сфері, зокрема у галузі логічної форми діалектики та діалогіки.

Підкреслено, що дослідження феноменів «мислити» і «мислення» є не лише власне філософською (історико-філософською), але й в широкому сенсі слова педагогічною проблемою. При цьому наголошується на тому, що надзвичайно важливим чинником, який лежить в основі вирішення проблеми формування в студентів здатності мислити (вміння мислити), є компетентність педагога, здатність «демонстрації» ним на власному мисленні, в його стихії спроможності публічно мислити, а не лише догматично повторювати та запевняти у її наявності чи відсутності. Подальший розвиток з'ясування й вирішення проблеми вбачається в системному впорядкуванні критеріїв, що слугують означенню здатності (вміння) мислити.

Ключові слова: мислити, мислення, суперечність, здатність судження, світ як ціле, навчальна проблема.

У навчальній, науковій та повсякденній діяльності нерідко зустрічається вживання понять «мислити» та «мислення», що є достатньо відомим фактом. На перший погляд, якщо не звертати особливої уваги, здається, що зазначені поняття постають як синоніми. Однак навіть за поверхового підходу до аналізу змісту понять «мислити» та «мислення»

можна виявити їх розбіжність, нетотожність, незважаючи на їх очевидну спорідненість, збіг. Може виникнути питання про те, що здатність володіти мисленням властива усім людям, чим, власне, людина відрізняється від тварини. Звернемося стосовно останнього твердження до авторитету Г. Гегеля, який у «Науці логіки» пише так: «Якщо вірно – а це, звичайно, вірно, – що людина відрізняється від тварини мисленням, то усе людське таке тільки тому, що воно вироблене мисленням» [5, с. 85]. Усе це так. Однак все ж таки зауважимо, що хоча мислення притаманне усім людям, проте все ж таки володіти мисленням і мислити – не одне й те ж. Перша здатність властива усім людям, яка полягає в категоризації дійсності, тобто в категоріальному аналізі та синтезі, друга – ні. Яскравим свідченням цього є як історія науки, так і історія філософії. Саме завдяки не просто мисленню, а здатності мислити можна пояснити як наукові відкриття у вигляді гіпотез («адже відомо, що формою розвитку природознавства, оскільки воно мислить, є гіпотеза»), так і природничо-наукові успіхи філософії. Серед них видатний стародавньо-грецький астроном і математик Арістарх Самоський (кінець IV – перша половина III ст. до н. е.) вперше висунув гіпотезу («коперніканську теорію») про Землю і Сонце. За нею, Земля обертається навколо своєї осі та навколо Сонця (останнє вважав нерухомим).

Навіть у житті і власне науковій сфері часто трапляється твердження «Ця людина – справді мисляча». Отже, мислячу людину можна зустріти не обов'язково в галузі філософії чи науки. Повсякденність теж багата мислячими людьми. Нині спадає на думку нещодавній факт із соціальної практики, зокрема медицини. Один молодий (30 років) лікар-уролог (хірург), керуючи Ковельським міськрайонним територіальним медичним об'єднанням – Ковельською районною лікарнею, зміг перетворити її на сучасну європейську клініку (за його керівництва у цій лікарні провели дві пересадки серця та сім пересадок нирок). Тепер (вже у свої неповні 34 роки) він очолює Комунальну міську клінічну лікарню швидкої допомоги м. Львова, де теж уже провели першу у цьому закладі пересадку нирки (до цього трансплантації цього органу проводили лише у відділенні трансплантації нирки і хронічного гемодіалізу Львівської обласної клінічної лікарні). Таке собі своєрідне зухвальство. Зазначені успіхи (в обох випадках) пояснює сам таким чином: «Не вчився на головного лікаря. Вчився на хірурга», «Даю «зелене світло» на реалізацію професійних мрій. Маєш ідею – працюй, старайся, а я допоможу». То, що, можливо, в пересічного лікаря прокинулася (за певних умов, що склалися) здатність (здібність) до керівництва колективом? Стосовно цього медкерівник відповідає одним словом: «Я – трудоголік». Натомість підлеглі мають свою однозначну думку: «Наш очільник вмів мислити, він є просто мислячим чоловіком».

Отже, розмірковування, які стосуються понять «мислити» і «мислення», дають змогу сказати, що останнє є загальним, а перше – особливим. Однак вони можуть поставати і як синоніми, тобто під час вживання їх зміст окремо не різниться. Може йтися про їх безсвідоме отождолення. Наприклад, природа породжує мислячий дух із залізною необхідністю, або «передісторія людського духу, яка обмежується еволюцією нижчих організмів, є основою його історії, що сягає вже мислячого людського мозку». Словосполучення «мислячі істоти» безпосередньо тотожне такому: «людина є високоорганізованою твариною, що володіє свідомістю (мисленням)».

Поняття «мислити», взятє в значенні «бути мислячим», у певному сенсі є однопорядковим із поняттями «культура мислення», «критичне мислення», «логічне мислення» (в неформальному вимірі), «мудрість», «талант», «діалогічне мислення», «мислитель», «мудрець». Звичайно, з певними застереженнями. Однак саме у філософії здатність мислити, вміння мислити набуває самостійного значення і постає предметом спеціального

дослідження у сфері філософії, зокрема у сферах логічної форми діалектики і діалогіки. Хоча обидві сфери є адекватними для дослідницького вияву феномена здатності мислити, вміння мислити, результативності в цьому напрямі ще не виявлено достатньою мірою.

В контексті теми істотним є з'ясування тих критеріїв, які дають змогу виокремити з процесу мислення саме здатність мислити, отже, таку здатність, як уміння мислити. Йдеться про об'єкти апробації мислення щодо його означення з позиції здатності людини мислити.

Нарешті, тема й проблема має не лише суто теоретичний, але й прикладний характер. Цей аспект постає в педагогічному (навчальному) вимірі, тобто у з'ясуванні самої можливості вчити мислити, можливості вчити вмінню мислити в системі вищої школи, адже зрозуміло, що здатність мислити не може бути сформована поза мисленням, бо ж, звичайно, люди, які просто володіють мисленням, теж мислять, бо це і є реальним процесом протікання їх мислення, але звідси не випливає, що усі вони є мислячими. Отже, якщо здійснюється навчальний процес, а мислення студентів є головним активним засобом засвоєння знання, передбаченого відповідними програмами, то його одержання і є, на перший погляд, єдиним шляхом освоєння здатності та вміння мислити. Йдеться про безсвідоме зведення механічного опановування знань до процесу набуття мислячої форми самого мислення. В цьому аспекті російський філософ Е. Ільєнков, цілком справедливо зазначаючи проблемність самого відношення «мислити – мислення», доходить такого висновку: «В тому, що вища школа повинна вчити мислити, начебто ніхто не сумнівається. Але чи кожний зможе відповісти прямо на прямо поставлене питання: а що це значить? Що значить «мислити» і що таке «мислення»? Питання далеко не просте і в деякому смислі каверзне, отже, виявляється, що варто копнути трохи глибше».

Дуже часто і, можливо, частіше, ніж здається, ми плутаємо тут дві дуже різні речі. Особливо на практиці. Розвиток здатності мислити й процес формального засвоєння знань, передбачених програмами, – це два процеси, які аж ніяк не збігаються автоматично, хоча й неможливі один без одного. «Багатознання розуму не навчає», хоча й «багато знати повинні любителі мудрості». Слова, сказані більше двох тисяч років тому Гераклітом Ефеським, не застаріли й нині.

Розуму – чи здатності (вмінню) мислити – «багатознання» саме по собі дійсно не навчає. А що ж навчає? І чи можна йому навчити (навчитися) взагалі? [8, с. 153].

Справді, цілком можлива ситуація, коли тривале й неперервне накопичення індивідом знань раптово припиняється (завершується) і в результаті не залишається нічого, крім певних фактів, що фігурували у вигляді окремих уривчастих знань. В такому разі, вірогідно, втрачалася б сама здатність, супроводжуюча екстенсивний приріст знань, зокрема наукових, яка опосередковано свідчила би про існування продуктивної здатності в людини мислити чи вміння мислити. Така супроводжуюча здатність має інваріантний характер. Звідси випливає, що одержана сума знань аж ніяк не є показником наявності у суб'єктів генерації цих знань здатності мислити, тому не в знаннях самих по собі питання, хоча, звичайно, це є фундаментальним чинником з'ясування природи зазначеного явища сфери мислення загалом. В напрямі такого контексту у своїй основі рухається думка англійського філософа Б. Рассела (йдеться про порівняльні можливості науки і філософії). У книзі «Люди – думайте» він висловив декілька позицій стосовно філософії і знання, наукового знання загалом. На питання про те, що таке філософія, Б. Рассел відповів так: «Філософія являє собою роздум про предмети (matters), точне знання про які ще неможливе» [12, с. 83].

На питання про те, в чому полягає відмінність між наукою і філософією, Б. Рассел відповів так: «Можна дати приблизно таку відповідь: наука – це те, що ми знаємо, а філо-

софія – те, чого ми не знаємо. Це просте визначення, пояснює, чому з розвитком знань питання постійно переходять з галузі філософії в галузь науки» [12, с. 83].

На четверте питання про те, яка користь від філософії, Б. Рассел відповів так: «Я думаю, філософія має дві реальні області застосування. Одна з них – підтримка постійних роздумів про предмети, які ще не потрапили в сферу науки. Врешті-решт, наука охоплює лише невелику частину того, що цікавить і повинне цікавити людство. Існує велика кількість речей, що являють величезний інтерес, про які наука, в будь-якому разі в теперішній момент, знає мало, і мені б не хотілося, щоб людська фантазія була б обмежена рамками відомого зараз. Я думаю, що одне із застосувань філософії полягає у збільшенні наших уявних конструкцій про світ» [12, с. 83–84].

Заклик Б. Рассела «Люди – думайте» в контексті його програми «Мистецтво мислити», звернений і до філософів, імпліцитно містить ідею про наявність реальної здатності мислити, продуктивної здатності бути мислячим, а не просто володіти мисленням як інтелектуальною здатністю. Це цілком узгоджувалося з його загальною позицією, адже він ніколи не намагався зректися розуму, вважаючи його найбільш надійним і достовірним інструментом пізнання й діяльності людини. Мислячий розум, за переконанням Б. Рассела, убезпечить бунт проти розуму взагалі.

У цьому аспекті в засобах масової інформації нашої країни не так вже й давно йшлося про заяви відповідальних працівників Міністерства освіти і науки України. При цьому зазначалося, що 40% працедавців скаржаться, що в наших випускників є прогалини, передусім у «м'яких навичках», отже, очевидно, що накопичувати знання з предметів сьогоріч недостатньо, щоб реалізувати свої вміння та стати успішними. До «м'яких навичок» чиновники МОН та державні експерти з питань освіти зазвичай відносять здатність критично мислити, готовність мислити поза шаблонами, мислити системно, навчатися протягом усього життя, вміння працювати як самостійно, так і в команді, приймати ефективні рішення, здатність публічної комунікації тощо. Як бачимо, з низки зазначених «м'яких навичок» тематично до феномена «мислити» певним чином можна зарахувати здатності критично мислити, мислити системно, готовність мислити поза шаблонами, вміння працювати самостійно. З огляду на це практична актуальність дослідження безперечна, адже йдеться про реалізацію сучасної ефективної формули навчального процесу у сфері філософії – «вчити мислити». Вчити так, щоби потім керівник закладу чи просто працедавець мав право заявити «Я високо ціную своїх співробітників саме за їх вміння мислити».

Метою статті є виявлення й дослідження істотних характеристик феномена «здатність мислити» з розрізненням її та самого процесу мислення, які засвідчують його певний якісний вимір.

В сучасній вітчизняній філософії тема й проблема, порушена у статті, не отримала належної уваги. Історично (в плані генези філософії) важливо згадати перший принцип (вихідну точку) філософії Р. Декарта, в якому виокремлюються «Я мислю» і мислення. Йдеться про сумнів, виходячи з якого, французький філософ доходить ствердження однієї, найбільш безсумнівної істини – істини власного існування як мислячої істоти. Наведемо думки самого Р. Декарта. «Ми не можемо сумніватися в тому, що, поки ми сумніваємося, ми існуємо: це – перше, що ми пізнаємо в ході філософування, тому положення «Я мислю – отже, я існую» – первинне і найдостовірніше зі всіх, які можуть уявитися кому-небудь в ході філософування» [7, с. 316]. «Проте, коли я сказав, що положення «Я мислю, отже, я існую» є первинним і найбільш достовірним, яке тільки може представитися кому-небудь в ході філософування, я тим самим не заперечував необхідності знати до нього, що таке мислення, існування, достовірність, а також що немислимо, щоб те, що мислить, не існувало,

але, оскільки все це – прості поняття, які самі по собі не дають пізнання жодної зі суших речей, я не вважав потрібним їх перераховувати» [7, с. 317].

Саме поняття «мислити» яке з очевидністю не збігається з поняттям «мислення», зустрічається і в спадщині І. Канта. В «Критиці чистого розуму» німецький мислитель стосовно цього пише так: «Повинно бути *можливе*, щоб *Я мислю* супроводжувало всі мої уявлення; інакше в мені уявлялося би дещо таке, що зовсім не можна було б мислити, іншими словами, уявлення або було б неможливим, або в крайньому разі для мене не існувало б <...> Воно є самосвідомістю, що породжує уявлення *Я*, яке повинне мати можливість супроводжувати всі інші уявлення і бути одним і тим же в будь-якій свідомості» [11, с. 191–192]. Розвиваючи свої думки, І. Кант висуває цікаву ідею стосовно зв'язку здатності мислити з мовою людини, зі здатністю слухати самого себе. Його думка є такою: «Кожна мова є позначенням думок, і, навпаки, найкращим способом позначення думок є позначення за допомогою мови, цього найвеличнішого засобу розуміти себе та інших. Мислити – отже, *говорити* із самим собою <...>, отже, внутрішньо (через репродуктивну уяву) і слухати себе самого» [10, с. 430]. Ось думка про це Й. Фіхте: «Вірогідно, кожний буде в стані мислити *самого себе*. Вірогідно, він помітить, що, будучи викликаний до цього мислення, він буде викликаний до чогось-то залежного від його самодіяльності, до деякого *внутрішнього діяння*, що, виконуючи те, що вимагається, він дійсно аффікується самодіяльністю, отже, *діє*» [14, с. 488]. В контексті ставлення до «положення про суперечність» Г. Гегель поширює поняття «мислити» (причому неодноразово) не лише на сферу мислення, але й на розум. Особливість його є такою: «*мислячий* розум, – підкреслює Г. Гегель, – загострює, так би мовити, відмінність різного, що притупилася, просте розмаїття уявлення, до *суттєвої* відмінності, до *протилежності*. Лише доведені до крайньої ступеня суперечності, різноманітні [моменти] стають діяльними і життєвими стосовно один одного і набувають в ньому ту негативність, яка іманентна пульсації саморуку і життєвості» [6, с. 68]. Видатний англійський мислитель-раціоналіст, вже згадуваний нами, Б. Рассел, працюючи в жанрі філософської публіцистики, формулює думки, подібні до чіткого ним висловлювання «Люди – думайте». Розрізняючи мислення як «звичку думати про людство» загалом і мислення в сенсі «надавати перевагу якій-небудь частині людства», Б. Рассел пише так: «Філософ повинен мислити завдяки загальним поняттям, тому що проблеми, які його цікавлять, мають загальний характер. Крім того, він повинен мислити без пристрасті, тому що він знає, що тільки таким способом можна досягти істини. Загальність і неупередженість в мисленні слугують цілком протилежним цілям: основні цілі справжнього філософа стосуються людства загалом. Він не обмежений ні в часі, ні в просторі; він приймає в розрахунок будь-яку людину інших епох та інших країн. Справедливість у практичних справах тісно пов'язана із загальним підходом до інтелектуальних питань» [12, с. 32].

У достатньо промовистій за назвою статті «Що значить мислити?» (“Was heißt Denken?”) німецький філософ М. Гайдегер, розглядаючи критерій (за способом мислення) визначення місця філософії щодо поезії і науки (на його думку, вона «повинна посідати середнє місце між поезією і наукою, не підкоряючись ні тому, ні іншому способу мислення»), доволі детально розмірковує над темою «мислити», «мислення», а також стосовно розуму, уявлення, пам'яті тощо. Стосовно понять «мислити» й «мислення» загострено значущими є такі думки М. Гайдегера (стосуються вони їх розрізнення та поєднання). Щодо необхідності та можливості мислити він зазначає так: «Ми потрапляємо в те, що називається мисленням, коли мислимо самі. Щоб нам це вдалося, ми повинні бути готові вчитися мислити.

Як тільки ми починаємо це навчання, ми відразу розуміємо, що мислити ми не можемо. Однак все ж таки людина вважається, і по праву, такою істотою, яка може мислити, адже людина – це істота розумна. Однак розум, *ratio*, розгортається в мисленні. Будучи істотою розумною, людина повинна вміти мислити, оскільки вже вона хоче цього. Проте людина хоче мислити, але не може. Мабуть, людина своїм хотінням мислити хоче надто забагато, тому може надто мало.

Людина може мислити, оскільки вона має можливість для цього, але одна лише ця можливість ще не гарантує нам, що ми можемо мислити, тому щоб могли щось-то, отже, допустити це щось-то в його сутність і невідступно охороняти, відкритим є цей доступ» [15, с. 134]. Яка ж мета вчитися мислити і в чому його суть? М. Гайдегер підкреслює таке: «Ми можемо мислити тільки тоді, коли ми бажаємо того, що повинне в собі осмислюватися».

Щоб нам потрапити в це мислення, ми зі свого боку повинні вчитися мислити. Що значить вчитися? Людина вчиться, коли вона приводить свій образ дії у відповідність до того, що обернене до неї в цей момент у своїй сутності. Мислити ж ми вчимося, коли ми підкоряємо свою увагу тому, що нам дається для осмислення» [15, с. 135]. «Однак все ж таки чому ми взагалі повинні зазначити те, що із самого початку, раніше всього іншого дає людині мислити? Як може показати себе нам більше всього вимагаюче осмислення? А сказано було, що більше всього вимагаюче осмислення проявляє себе в наш вимагаючий осмислення час в тому, що ми все ще не мислимо, не мислимо так, щоб спеціально відгукнутися тому, що більше всього вимагає осмислення» [15, с. 142]. Для німецького філософа цілком зрозуміло, що «досі ми не увійшли у власну сутність мислення, щоб оселитися там. В цьому смислі ми ще не мислимо по-справжньому, але це якраз означає, що ми вже мислимо, але нам, всупереч усій логіці, ще не довірена власне стихія, в якій по-справжньому мислить мислення, тому ми знаємо ще недостатньо, в якій же стихії відбувається досі мислення, оскільки воно є мисленням. Головна риса мислення, що існувало досі, – це сприйняття. Здатність до цього називається розумом» [15, с. 142]. «Що ж сприймає розум? В якій стихії перебуває сприйняття, що через нього відбувається мислення? Сприйняття – це переклад грецького слова *vobry*, що означає таке: помітити якесь-то присутнє, помічаючи, взяти його перед собою і прийняти як присутнє. Це беруче – перед – собою – сприйняття є представленням у простому, широкому і водночас сутнісному смислі, в якому ми даємо присутньому стояти і лежати перед нами так, як воно стоїть і лежить» [15, с. 142]. Проблемність мислити М. Гайдегер далі пов'язує з буттям: «Однак в бутті, що явилось як присутність, так само не помислені ні пануючі в ньому неприхованість, ні пануюча в ньому сутність теперішнього й часу. Вірогідно, неприхованість і теперішнє як сутність часу взаємно приналежні. Оскільки ми сприймаємо суще в його бутті, оскільки ми, виражаючись мовою Нового часу, представляємо предмети в їх предметності, ми вже мислимо. Таким чином, ми мислимо вже давно. Однак все ж таки ми мислимо ще не по-справжньому, поки залишається немисленим те, на чому засновується буття сущого, коли воно являється як присутність» [15, с. 144–145]. «Походження сутності буття сущого немислене. По-справжньому більше всього вимагаюче осмислення так само приховане. Для нас воно ще не стало гідним мисленням, тому наше мислення ще не потрапило у свою власну стихію. Ми мислимо ще не у власному смислі слова. Тому ми питаємо, що значить мислити?» [15, с. 145].

Один з найвідоміших у XX ст. німецьких філософів і соціологів Т. Адорно надає поняттям «мислити» і «мислення» значення з позицій діалектики («негативної») як методології всезагального заперечення і деструкції. Це стосується низки категорій і принци-

пів, що складають поняттєвий апарат діалектики загалом, таких як «тотожність», «суперечність», «заперечення», «система». Зокрема, позиція німецького філософа стосовно останніх є такою: «Суперечність – знак неістинності тотожності, знак виникнення осягаемого в понятті. Видимість тотожності внутрішньо притаманна мисленню з огляду на його найчистішу (*pure*) форму. Мислити – отже, ідентифікувати, визначати, встановлювати тотожність. Ієрархія понять із задоволенням ставить перешкоди перед тим децю, яке хоче осягнути мислення» [1, с. 15]. Однак Т. Адорно не схвалює таку визначеність здатності мислити, як ідентифікувати, встановлювати тотожність, адже принцип тотожності (ідентифікації) є основним принципом побудови системи (знання, категорій тощо). Натомість Т. Адорно відкрито називає свою філософію (негативну діалектику) антисистемою. Як альтернативу принципу тотожності, закону виключеного третього (понять сфери формальної логіки) Т. Адорно висуває принцип суперечності (діалектичної) як істинний принцип мислимості.

Т. Адорно послідовно наводить принцип «Ні» (заперечення) як перший та основний принцип свободи людини і який являє собою вираз її здатності мислити. Ось думка самого філософа: «Свобода думки і є тим, в чому думка виходить за межі всього, з чим вона себе пов'язує (водночас протестуючи проти такого зв'язку). Свобода думки – наслідок прагнення суб'єкта до виразу» [1, с. 26]. «Мислити означає вже «в-собі» заперечення особливого змісту, протест проти всього, що нав'язується мисленню, що мислення успадкувало від свого прообразу – відношення праці до власного матеріалу. Якщо ідеологія сьогодні більшою мірою, ніж колись-то, збуджує думку до позитивності, то таким способом вона спритно дає знати, що саме позитивність є протилежністю мислення; апологетичному мисленню, мисленню схвалення. Визначення і авторитет потрібні для того, щоб саме мислення привчити до позитивності. Напруга, внутрішньо притаманна самому поняттю мислення як антитезі пасивного змісту, вже є негативною, цей опір, протест проти вимоги безпосереднього – підкорити йому мислення» [1, с. 27].

Проблема здатності мислити (в кореляції з поняттям мислення як такого) розглядалася в нашій філософській літературі значно раніше, але переважно щодо становлення діалектичного способу (методу) мислення, що поставало в децю іншому варіанті формулювання, а саме як формування здатності діалектично мислити, діалектично осмислювати будь-які теоретичні й практичні завдання. Розмірковуючи про ті «моменти способу навчання, від яких залежить зміна способу мислення людей», В. Босенко підкреслює, що «і справа не просто в зміні якихось-то конкретних уявлень, понять, ідей та інших форм мислення, а в зміні мислення загалом, в принципі, заміні старого й формуванні нового, вищого способу мислення на новій основі, за допомогою якого тільки й можливо освоювати, осмислювати, розуміти і вирішувати нові конкретні (будь-які) завдання (практичні і теоретичні), зовсім не бачені раніше, які не мали аналогів в минулому, такі, що не можуть бути осягнені з точки зору старого, традиційного мислення і його законів.

Вчити сьогодні мисленню у ВНЗ – отже, вчити діалектичному мисленню. Навпаки, не вчити діалектиці – отже, не вчити мисленню зовсім, залишити сучасну людину без сучасного мислення, адекватного сучасному рівню буття. Діалектичному мисленню сьогодні немає альтернативи, немає вибору. Немає іншого вибору і в нас. Другому вчити немає підстави. Точніше, підстава для старого способу мислення ще є, але немає перспективи, а нам потрібно дивитися вперед. Звідси випливає та відповідальність, яку беруть на себе викладачі-філософи» [2, с. 236].

Попередньо вже згадуваний російський філософ Е. Ільєнков у своїх двох книгах (Філософія і культура», «Об идолах и идеалах») розглядає означену проблему. У розділі І

«У джерел думки» першої книги виокремлюється параграф «Вчитися мислити!», у другій виокремлено параграф з назвою «Школа повинна вчити мислити!». У цих працях філософ подає деяку сукупність критеріїв визначеності здатності мислити та аналізує їх певний зміст. До них Е. Ільєнков долучає такі: здатність, яку І. Кант називав «здатністю судження», «тобто здатність вирішувати, чи підпадає цей випадок, цей факт під ці правила» [8, с. 154], тобто йдеться про здатність узагальнення чи, навпаки, застосування загального до часткового; «здатність самостійно мислити» [9, с. 157]. Така здатність передбачає здатність не обходити повз суперечності. «Взагалі ставлення до суперечності, – зазначає Е. Ільєнков, – є найточнішим критерієм розуму, вміння мислити. Навіть просто показником його наявності чи відсутності» [9, с. 48]. Чому так важлива суперечність? «Для справді культурного в логічному аспекті розуму поява суперечності – це сигнал появи проблеми, не вирішуваної за допомогою вже відомих, вже заштампованих інтелектуальних дій, сигнал для включення мислення у власному смислі цього слова як самостійного дослідження («осмислювання») предмета, у виразі якого ця суперечність виникла.

Розум від самого початку потрібно виховувати так, щоб суперечність слугувала для нього не приводом для істерики, а поштовхом до самостійної роботи, до самостійного розгляду самої речі» [9, с. 49]. Однак здатність до самостійності мислення, самостійного розгляду самої речі (з точки зору здатності мислити) – це не наявність факту егоцентризму як «суб'єктивно-однобічного розуміння світу речей і слів». Подолання ж егоцентризму у мисленні можливе на наступній здатності – культурі вести спір, діалог. Як зауважує Е. Ільєнков, «культура дискусії, що має на своїй меті з'ясування об'єктивної, кожного разу конкретної істини (а другої істини і не буває), – це дуже важко засвоювана культура. Вона передбачає вміння поглянути на речі з протилежної точки зору, звичку запитувати себе: «А що, коли припустити зворотнє?»» [9, с. 50]. Однак та ж сама самостійність мислення безпосередньо пов'язана з фундаментальною рисою здатності мислити – самокритичністю, тією самокритичністю, яка має свою підставу в іншій формі вести спір (суперечку), в тій, де його учасниками не постають різні його суб'єкти. У цьому аспекті, на думку Е. Ільєнкова, «вміння дійсно грамотно вести спір (а не сваритися) з іншою людиною – із зовнішнім опонентом, якого ти визнаєш рівним собі, лежить в основі іншого, ще більш цінного вміння – вміння вести спір із самим собою, тобто в основі самокритичності мислення» [9, с. 50]. Розглядаючи здатність мислити (як самостійний спосіб мислення) у зв'язку зі вмінням вести полеміку із самим собою, Е. Ільєнков в цьому вмінні вбачає діалектичну культуру мислення (розуму). Така оцінка доволі змістовна, однак вона заслуговує на увагу: «Вміння постійно полемізувати із самим собою без наявності зовнішнього опонента тому і є ознакою вищої, діалектичної культури розуму. Другої протитрути проти суб'єктивно-однобічного розгляду навколишнього світу немає. Тільки набуваючи цього вміння, ти навчаєшся вперше робити сам те, що рано чи пізно тебе змусила б робити інша людина, всі інші люди: звернути свою увагу на такі сторони справи, які тобі уявляються маловажливими і неістотними.

Оскільки «неістотними» і «маловажливими» вони можуть бути (чи здаватися) тільки до пори до часу, а в певний вирішальний момент раптом – для тебе нежданий – постати на першому плані та спростувати всі твої реально розраховані – абстрактно правильні й «несуперечливі» – задуми та витівки.

Діалектично мисляча (тобто, простіше кажучи, розумна) людина тим і відрізняється від недіалектичної, однобічно мислячої (від дурної), що наперед – наодинці із собою – зважає всі «за» і «проти», не дочікуючись, поки ці «проти», їй не суне в ніс супротивник. Вона насамперед урахує всі «проти», їх ціну та вагомість і наперед уже готує контраргументи» [9, с. 51].

Важливим показником здатності мислити, як зазначає Е. Ільєнков, є здатність правильно ставити питання. «Наука – і в її реальному історичному розвитку, і в ході її індивідуального засвоєння, – говорить він, – завжди починається з питання, зверненого до природи чи до людей. Тому-то вчитися (і вчити) мислити потрібно починати з вміння грамотно задавати питання, або, що те ж саме, з уміння задаватися серйозним, дійсним, а не надуманим запитанням.

Однак будь-яке серйозне запитання виростає перед свідомістю у вигляді суперечності у складі наявного знання, що вже є в голові, у вигляді формальної суперечності в складі цього знання, не вирішуваного за допомогою вже відпрацьованих, засвоєних понять, за допомогою відомих схем вирішення» [9, с. 48].

Серед характерних ознак, властивих здатності мислити, І. Кант справедливо виокремлює трансцендентальну здатність судження. Що ж таке трансцендентальна здатність судження взагалі? Він пише таке: «Якщо розсудок взагалі проголошується здатністю встановлювати правила, то здатність судження є вмінням *підводити* під правила, тобто розрізняти, чи підлегло чому цьому правилу (*casus datae legis*)» [11, с. 217]. Зі слів мислителя видно, що йдеться про здатність підводити в процесі пізнання чи діяльності особливе (одиничне) під загальне, певний окремий випадок, певний окремий факт під правило, маюче загальний характер. Отже, за І. Кантом, є безперспективним шлях віднаходження загального правила, яке б регулювало підведення під правило будь-яких фактів, випадків реальності, або застосування цього правила до будь-яких фактів, випадків (в обох випадках йдеться про одне й те ж). Така постановка питання І. Кантом стосовно здатності судження як здатності мислити продовжує бути актуальною, оскільки дає можливість пояснити механізм застосування філософських категорій, які володіють граничною загальністю, до конкретного матеріалу, наприклад, сфери природничих наук, наук про суспільство й людину. При цьому І. Кант доходить парадоксального висновку про неможливість навчити цієї здатності людину. Наведемо стосовно вищезазначеного думки німецького філософа в оригіналі: «Якщо б вона (логіка – В. Л.) захотіла показати в загальній формі, як підводити під ці правила, тобто розрізняти, чи підкорене чому їм чи ні, то це можна було б зробити знову ж таки тільки за допомогою правила. Однак правило саме тому, що воно правило, знову вимагає настанови з боку здатності судження; таким чином, виявляється, що, хоча розсудок і здатний до повчання завдяки правилам і їх засвоєнню, здатність судження є особливим даром, який вимагає вправи, але якої навчити не можна. Ось чому здатність судження є відмінною рисою так званого природного розуму (*Mutterukitz*), його відсутність не можна компенсувати ніякою школою, оскільки школа може й обмеженому розсудку дати і як би втохмачити в нього скільки завгодно правил, запозичених у інших, але здатність правильно користуватись ними повинна бути притаманною навіть школяру, і якщо немає цього природного дару, то ніякі правила, які були приписані йому з цією метою, не захистять його від помилкового застосування їх» [11, с. 218]. «Відсутність здатності судження є, власне, – продовжує І. Кант, – тим, що називається бездарністю, і проти цього недоліку немає лікування. Тупий і обмежений розум, якому не вистачає лише належної сили розсудку і власних понять, може навчанням досягнути навіть вченості. Однак оскільки в таких випадках подібним людям звично не вистачає здатності судження (*Secunda Petri*), то нерідко можна зустріти досить вчених мужів, які, застосовуючи свою науку, на кожному кроці показують цей непоправний недолік» [11, с. 218]. «Тому лікар, суддя чи політик може мати в своїй голові так багато чудових медичних, юридичних чи політичних правил, що сам спроможний бути хорошим вчителем у своїй галузі, проте в застосуванні їх легко може впасти в помилки чи тому, що йому не вистачає природної здатності судження (але не розсудку),

отже, він хоча й здатний *in abstracto* вбачати загальне, проте не може розрізняти, чи тому, що підходить під нього цей випадок *in concreto*, чи ж тому, що він до такого судження недостатньо підготовлений прикладами і реальною діяльністю» [11, с. 218–219].

Показовим критерієм здатності мислити, окрім інших, є здатність узагальненого руху мислення та уяви (сходження від одиничного через особливе до загального). Цей рух характеризується як поступова зміна відношень людини, починаючи з відношення «людина – людина», «людина – суспільство», «людина – природа». В усіх цих відношеннях маємо «різні світи», зокрема людський світ, суспільство як світ, світ природи. Завершувальним, очевидно, в цьому сходженні є світ загалом. В якому плані постає тут людина як компонент відношення? Стосовно цього думка М. Булатова є такою: «Якщо виходити з відношення людини до світу, то насамперед всього ясно, що безпосередньо людина включена в систему суспільства, є сукупність суспільних відносин. Суспільство ж включене в природу, «вписане» в її систему. Однак далі виникає питання про те, чи належить природа до чого-небудь, що знаходиться поза нею. Сама постановка цього питання передбачає мислений, уявний вихід за «границю», «межу» природи в просторовому, часовому відношенні чи стосовно основи її буття, тобто передбачається уявлення про світ в загалом [3, с. 7]. Отже, йдеться про «доведення відношення людини до світу, до границі, межі, тобто до світу загалом». В чому ж полягає сутність узагальненого руху? В тому, що «таке доведення чи розширення названого відношення робить його все більш загальним; з нього «випадають» поступово безпосереднє засвоєння природи людським організмом, практична переробка світу, експериментальне чи досвідне осягнення його тощо. Цей узагальнюючий рух думки і уяви дає можливість зрозуміти, яке те саме загальне відношення до світу, яке цікавить людину» [3, с. 7–8]. Результат цього узагальнення, як підсумовує М. Булатов, є таким: «Довівши наше уявлення про світ до його цілісності, доходячи до уявної межі світу, люди зіштовхуються з питаннями: кінечний чи нескінченний світ в просторі і часі, чи існує він сам по собі, чи є продуктом діяльності якоїсь-то фантастичної істоти? Тобто виникає питання: чи належить світ до чогось-небудь, відмінного від себе, чи є абсолютно самостійним?» [3, с. 8]. До речі, природу як всезагальне, отже, як ціле розумів Г. Гегель у своїй «Філософії природи».

Ту ж саму здатність мислити світ загалом ми зустрічаємо у роздумах І. Канта стосовно філософської метафізики, її джерела. Ось думка німецького мислителя: «Метафізика існує якщо не як наука, то в будь-якому разі як природна схильність [людини] (*metaphysica naturalis*). Справді, людський розум з огляду на власну потребу, а зовсім не спонукуваний однією тільки суєтністю всезнайства, нестримно доходить до таких питань, на які не можуть дати відповідь ніяке досвідне застосування розуму і запозичені звідси принципи; тому у всіх людей, як тільки розум розширюється до спекуляції, дійсно завжди була й буде яка-небудь метафізика, тому щодо неї слід поставити питання про те, як можлива метафізика як природна схильність, тобто як з природи загальнолюдського розуму виникають питання, які чистий розум задає собі і на які, спонукуваний власною потребою, він намагається, наскільки може, дати відповідь» [11, с. 118–119]. Такими «природними» питаннями, які ставить перед собою і на які намагається дати відповідь будь-який розум, за І. Кантом є питання про те, чи має світ початок, чи він існує вічно, тобто трансцендентні питання. Однак оскільки завжди при цьому виникали суперечності, то не можна тільки посилається на природну схильність до метафізики, тобто на саму здатність розуму, на якій, щоправда, завжди виникає метафізика (якою б вона не була) [11, с. 119], а звертатися необхідно до питання про те, як можлива метафізика як наука. І. Кант має глибоку рацію. Метафізика завжди мала своєю підставою здатність людини мислити, бути мислячою істотою. Це неза-

лежно від того, що «історичний розвиток ішов від більш реалістичних до більш «потойбічних» її різновидів. Така основна тенденція в її розвитку. Це цілком зрозуміли після того, як була розкрита фундаментальна особливість людини – її здатність до трансцендування або трансценденції. Те, чим метафізика є як вид знання, людина є носієм цього знання. Звідси випливає Кантова «природна схильність до метафізики» <...> В метафізичній інтенції людина завжди виходить за <...> і ніколи остаточно не досягає мети, тобто ніколи не синтезує крайнощі – себе і Бога» [4, с. 275].

Однак та ж сама здатність мислити, за Г. Гегелем, – це «дотепна рефлексія», «мислячий розум», тобто як природна схильність, але вже до діалектики, яка «обриває трансценденцію і повертає її на землю вниз», поєднуючи протилежності. Таке поєднання і є теж здатністю мислити світ як ціле (тут метафізика і діалектика, справді, постають як дві сестри). Є старе положення діалектики, яке перейшло до народної мудрості: крайнощі сходяться. У такому разі становлять великий інтерес дотепні висловлювання Г. Сковороди. Серед них слід згадати таке: «Щодо «вселенського світу» як «дому вічного» загалом, то «я» бачу в ньому єдиний початок як один центр і, один розумний «циркуль у їх множині»».

«Коли цей початок і цей центр є всюди, а кола його ніде немає, то бачу в цьому світі два світи, які становлять лише один світ: світ видимий і невидимий, живий і мертвий, цілий та руйнівний» [13, с. 351].

Однак, як уже відзначалося, проблема дослідження феноменів «мислити» і «мислення» є не лише власне філософською (історико-філософською), але й навчальною, в широкому сенсі – педагогічною. Нагадаємо, що І. Кант виходить загалом із того, що «здатність судження», тобто здатність мислити, не є набутим умінням, неї навчитися неможливо. Це є, швидше, природним даром. На думку Е. Ільєнкова, тут важливі саме ті дійсні «обставини та умови, які фактично пробуджують і формують розум, здатність самостійно мислити» [9, с. 156], адже «більшість людей народжується з біологічно нормальним мозком», «тобто від природи всі рівні». Однак тут постає надзвичайно важливий чинник, який фактично теж лежить в основі вирішення проблеми, а саме компетентність педагога, здатність «демонстрації» ним на власному мисленні, в його стихії об'єктивувати, реалізувати публічно вміння мислити, а не лише догматично повторювати і запевняти про його наявність.

Результат аналізу історичного, теоретичного і соціально-практичного аспектів проблеми, зосередженої в назві статті, демонструє факт наявності достатніх підстав «розведення» понять «мислити» і «мислення». Зазначене «розмежування» ґрунтується на виокремленні сукупності критеріїв (ознак), серед яких (у філософському вимірі) рельєфно окреслюються «механізм» поєднання поняття з досліджуванним предметом, «підведення» останнього «під правило», здатність мислити суперечність, таким чином, «витримувати її в мисленні і в ній самого себе» (здатність рефлексії), здатність мислити світ загалом (узагальнюючий рух, думки та уяви). Здатність мислити постає як антиномія: дар природи чи результат навчання. Подальший розвиток з'ясування й вирішення проблеми вбачається в системному впорядкуванні критеріїв, що слугують означеннями здатності («вміння») мислити.

Список використаної літератури

1. Адорно Т. Негативная диалектика. Москва : Научный мир, 2003.
2. Босенко В. Воспитать воспитателя. Заметки по философским вопросам педагогики и педагогическим проблемам философии. Киев : Всеукраинский Союз рабочих, 2004.
3. Булатов М. Деятельность и структура философского знания. Киев : Научная мысль, 1976.

4. Булатов М. Філософський словник. Київ : СтилоС, 2009.
5. Гегель Г. Наука логики. *Сочинения* : в 3 т. Энциклопедия философских наук. Москва : Мысль, 1974.
6. Гегель Г. Наука логики. *Сочинения* : в 3 т. Москва : Мысль, 1971. Т. 2.
7. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках. *Сочинения* : в 2 т. Москва : Мысль, 1989. Т. 1.
8. Ильенков Э. Об идолах и идеалах. 2-е изд. Киев : Час-Крок, 2006.
9. Ильенков Э. Философия и культура. Москва : Политиздат, 1991.
10. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. *Сочинения* : в 6 т. Москва : Мысль, 1966. Т. 6. С. 349–588.
11. Кант И. Критика чистого разума. *Сочинения* : в 6 т. Москва : Мысль, 1966. Т. 3.
12. Рассел Б. Искусство мыслить / пер. с англ. Е. Козловой, О. Назаровой, С. Сычевой. 2-е изд. испр. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999.
13. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. Львів : Світ, 1995.
14. Фихте И. Второе введение в наукоучение для читателей, уже имеющих философскую систему. *Сочинения* : в 2 т. Санкт-Петербург : Мифрил, 1993 С. 477–546.
15. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге : сборник / пер. с нем. ; под ред. А. Доброхотова. Москва : Высшая школа, 1991.

“TO THINK” AND “THE THINKING”: THEIR COINCIDENCE AND ITS ABSENCE

Vasyl Lysyi

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

In the article there is an attempt to identify a significant difference (along with the preservation of the kinship) between the concepts “to think” and “the thinking”, in accordance to which a number of spheres of human life is distinguished (philosophy, science, educational process, medicine, real practice, everyday life). This “distinction” is based on the identification of a set of criteria (features), among which (in the philosophical dimension) outlined in relief: the mechanism of combining the concept with the subject under study, “bringing” the one “under the rule”, the ability to think contradiction and, thus, “maintain it in the thinking and itself in it” (the ability of reflection), the ability to think the world as a whole (generalizing movement of thought and imagination) as a source of metaphysics (as a natural predisposition and as a philosophical metaphysics). The ability to think appears as an antinomy: a natural gift or the result of learning. Criteria that allow to adequately reveal the qualitative specifics of the phenomenon “to think” in relation to the fact of thinking are established.

It is claimed that the obtained amount of knowledge by no means is not an indicator of whether the subjects of generating this knowledge have the ability to think. Clearly, the ability to think cannot be formed outside of thinking itself. After all, the ability to think is inherent in all people, which, in fact, differs a human from an animal. Hence, people who simply have the thinking also can think, because this is the real process of their thinking, but it does not mean that they all are thinking men. The concept “to think”, taken in the sense of being a thinking man, is single-ordered with the concepts of “culture of thinking”, “logical thinking” (in the informal dimension), “wisdom”, “talent”, “dialogical thinking”, “thinker”, “sage” (with certain reservations). In this regard, it is emphasized that the abilities to think critically, think systematically, the willingness to think outside of templates, and the ability to work independently are peculiar varieties of the ability to think, and therefore they are especially important and relevant in view of the training of higher school graduates and formation of their so-called “soft skills”. However, it is in philosophy where the ability to think acquires an independent meaning as

a problem and becomes the subject of special research in this field, in particular in the field of logical form of dialectics and dialogic.

It is emphasized that the study of the phenomena “to think” and the thinking is not only a philosophical (historical-philosophical) problem, but also, in the broad sense of the word, – a pedagogical problem. At the same time, it is noted that an extremely important factor that underlies the solution of the problem of forming students’ ability to think is the competence of the teacher, his ability to “demonstrate” with the example of his own thinking the capability to think publicly, and not just dogmatically repeat and assure that this capability is present or absent. Further development of clarification and solution of the problem is seen in the systematic ordering of criteria that serve as definitions of the ability (capability) to think.

Key words: to think, thinking, contradiction, judgment, world as a whole, learning problem.